

DIT IS GEEN PROPAGANDA



Peter Pomerantsev

*Dit is geen  
propaganda*

De oorlog tegen de waarheid

Vertaald door Willem van Paassen



HOLLANDS DIEP

AMSTERDAM

2019

Oorspronkelijke titel: *This Is Not Propaganda. Adventures in the War Against Reality*

Oorspronkelijk uitgegeven door: PublicAffairs, 2019

© Peter Pomerantsev, 2019

© Vertaling: Willem van Paassen, 2019

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2019

Omslagontwerp: Bureau Beeldzorg, Antwerpen

Typografie: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 488 3939 1

ISBN 978 90 488 3940 7 (e-book)

NUR 740

[www.hollandsdiep.nl](http://www.hollandsdiep.nl)

[www.overamstel.com](http://www.overamstel.com)

**OVERAMSTEL**

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.



# Inhoud

Voorwoord: 'Telegram!'	7
Deel 1: Trollestenen	17
Deel 2: Democratie in verwarring	65
Deel 3: De verbluffendste informatieblitzkrieg uit de geschiedenis	115
Deel 4: Zachte feiten	163
Deel 5: Pop-upmensen	203
Deel 6: De toekomst begint hier	237
Dankwoord	267
Noten	269



## Voorwoord: ‘Telegram!’

*Hij kwam uit zee en werd op het strand gearresteerd: twee mannen in pak stonden bij zijn kleren toen hij terugkwam van het zwemmen. Ze geboden hem zich vlug aan te kleden, zijn broek over zijn natte zwembroek aan te trekken. Tijdens de rit was de zwembroek nog nat, hij kromp, werd koud en liet een vochtplek achter op zijn broek en de zitting van de achterbank. Tijdens de ondervraging moest hij hem aanhouden. Hij deed een poging zich waardig te gedragen, maar hij voelde zich ongemakkelijk door die klamme zwembroek. Hij begreep dat ze het met opzet hadden gedaan. Daar waren ze heel bedreven in, deze KGB'ers uit het middenkader: meesters van de kleine vernedering, het micromachtsspelletje.*

*Hij vroeg zich af waarom ze hem niet in zijn woonplaats Kiev hadden gearresteerd, maar in Odessa. Toen drong het tot hem door: het was augustus en zij hadden wel zin in een paar dagen aan zee. Tussen de ondervragingen door namen ze hem mee naar het strand om zelf te gaan zwemmen. Terwijl de een een duik nam, bleef de ander bij hem. Tijdens een van hun bezoeken aan het strand zette een kunstenaar een ezel neer en begon hen drieën te tekenen. De kolonel en majoor werden zenuwachtig. Ze waren van de KGB en het was niet de bedoeling dat hun beeltenis tijdens een operatie werd vastgelegd. ‘Ga eens kijken wat hij aan het tekenen is,’ droegen ze hun gevangene op. Hij liep erheen om een kijkje te nemen. Nu kon hij een beetje met hen dollen: ‘Mij heeft hij niet erg goed getekend, maar jullie staan er heel waarheidsgetrouw op.’*

*Hij was aangehouden wegens ‘het distribueren van exemplaren*

van schadelijke literatuur onder vrienden en kennissen': boeken die waren gecensureerd omdat ze de waarheid vertelden over de Sovjet-Goelag (Solzjenitsyn) of omdat ze waren geschreven door ballingen (Nabokov). De zaak was vastgelegd in de Kroniek van de lopende gebeurtenissen. De Kroniek was de manier waarop Sovjetdissidenten onderdrukte feiten over politieke arrestaties, ondervragingen, huiszoekingen, processen, afranselingen, misbruik in de gevangenis documenteerden. Informatie werd mondeling verzameld of uit werkkampen gesmokkeld in piepkleine plastic capsules die werden doorgeslikt en later uitgepoept, waarna de inhoud werd overgetypt en gefotografeerd in donkere kamers. Het werd van de een aan de ander doorgegeven, verstopt in een boek en diplomatenkoffertjes, tot deze in het Westen aankwam en werd afgegeven bij Amnesty International of werd uitgezonden op de BBC World Service, Voice of America of Radio Free Europe. De informatie stond bekend om zijn bondige stijl.

'Hij werd ondervraagd door KGB-kolonel V.P. Mensjikov en KGB-majoor V.N. Melgoenov. Hij wees alle aantijgingen van de hand als ongegrond en onbewezen. Hij weigerde te getuigen tegen zijn vrienden en kennissen. Gedurende deze zes dagen verbleven ze in Hotel Nieuw Moskou.'

Wanneer een van de ondervragers wegging, haalde de andere een boekje met schaakproblemen tevoorschijn, terwijl hij aan een potlood kauwde. Aanvankelijk vroeg de gevangene zich af of dit een slim machtsspel was, maar hij beseftte dat de man gewoon lui was en de tijd zat te doden.

Na zes dagen mocht hij terug naar Kiev, maar het onderzoek werd voortgezet. Onderweg naar huis na zijn werk in de bibliotheek hield de zwarte auto halt en namen ze hem mee om hem nog een keer te ondervragen.

Het leven ging door in die periode. Zijn verloofde raakte in verwachting. Ze trouwden. Tijdens de receptie lag er achterin een fotograaf van de KGB op de loer.

Hij trok in bij de familie van zijn vrouw, in een flat tegenover



*het Golosejevski-park, waar zijn schoonvader een paleis van kooien voor zijn tientallen kanaries had gebouwd, een volière vol bevende veertjes die tegen de achtergrond van het park heen en weer schoten. Telkens als er werd aangebeld, schrok hij, bevreesd dat het de KGB was, en begon hij alles wat verdacht was te verbranden: brieven, samizdat-artikelen, lijsten met arrestaties. De opgewonden kanaries fladderden in paniek met hun vleugeltjes. Hij stond elke ochtend bij het krieken van de dag op, zette de Spidola-radio voorzichtig aan, drukte de kortegolfknop in, bewoog de antenne heen en weer om de mist van storing te verjagen, klom op stoelen en tafels voor de beste ontvangst en draaide de knop in een akoestische slalom langs de uitzendingen van Oost-Duitse popmuziek en militaire kapellen uit de Sovjet-Unie, waarna hij zijn oor tegen de speaker perste en zich door het gesis en gekraak een weg baande naar de magische woorden: 'This is London', 'This is Washington'. Hij luisterde of er berichten waren over arrestaties. Hij las het essay 'Radio van de toekomst' uit 1921 van de futuristische dichter Velimir Chlebnikov:*

De radio zal de ongebroken keten van de wereldwijde ziel smeden en de mensheid doen samensmelten.

*Het net sloot zich om zijn kring. Grisja werd meegenomen naar het bos en afgetuigd. Olga werd beschuldigd van prostitutie en werd als bewijs daarvan in een kliniek voor geslachtsziekten met echte prostituees opgesloten. Geli belandde in voorarrest en weigerde zich zo lang te laten behandelen dat hij overleed.*

*Iedereen bereidde zich op het ergste voor. Zijn schoonmoeder leerde hem een geheime code, op basis van worstjes: 'Als ik worstjes meebreng die van rechts naar links zijn gesneden, betekent het dat we het verhaal over je arrestatie aan het Westen hebben doorgegeven en dat het op de radio is uitgezonden. Als ik ze van links naar rechts snijd, betekent het dat het ons niet is gelukt.'*

*'Het klinkt als een oude grap of een scène uit een slechte film,*

*maar het is toch waar,' zou hij later schrijven. 'Wanneer de KGB bij dageraad arriveert en je slaperig mompelt: "Wie is daar?" schreeuwen ze vaak: "Telegram!" Je verricht je handelingen half slapend en probeert niet helemaal wakker te worden, zodat je nog terug kan naar een aangename droom. "Ogenblikje," kreun je, je trekt de eerste de beste broek aan, pakt wat kleingeld om de boodschapper te betalen, opent de deur. En het pijnlijkste deel is niet dat ze je komen halen, of dat ze je zo vroeg meenemen, maar dat jij, als een kleine jongen, in die leugen over een telegram bent getrapt. Je perst het ineens vochtige kleingeld in je warme handpalm en vecht tegen de tranen van vernedering.'*

*Op 30 september 1977 om 8.00 uur werd hun kind geboren, tussen de ondervragingen door. Mijn grootmoeder wilde dat ik Pinhas zou worden genoemd, naar haar grootvader. Mijn ouders gaven de voorkeur aan Theodore. Uiteindelijk werd ik Pjotr genoemd, de eerste van verscheidene herzieningen van mijn naam.*

\*\*\*

Er zijn veertig jaar verstreken sinds mijn ouders werden vervolgd door de KGB omdat ze streefden naar het eenvoudige recht te lezen, te schrijven, te luisteren naar wat zij zelf kozen en te zeggen wat ze wilden. De wereld waar zij hun hoop op gevestigd hadden, waarin een eind zou komen aan censuur net zoals aan de Berlijnse Muur, lijkt tegenwoordig misschien veel dichterbij: wij leven in wat academici een tijdperk van 'informatieovervloed' noemen. Maar de uitgangspunten die ten grondslag lagen aan de strijd om rechten en vrijheden in de twintigste eeuw – tussen burgers gewapend met waarheid en informatie en regimes met hun censoren en geheime politie –, zijn op hun kop gezet. We beschikken nu over meer informatie dan ooit, maar dit heeft ons niet de verwachte voordelen gebracht.

Meer informatie zou meer vrijheid om in verzet te komen te-

gen de machthebbers moeten betekenen, maar die bood diezelfde machthebbers ook nieuwe mogelijkheden om afwijkende meningen te onderdrukken en het zwijgen op te leggen. Meer informatie zou een meer ontwikkeld debat moeten betekenen, maar we lijken minder goed in staat tot zorgvuldige afwegingen dan ooit. Meer informatie zou wederzijds begrip over de grenzen heen moeten betekenen, maar die maakte ook nieuwe en subtielere vormen van conflict en ondermijning mogelijk. We leven in een wereld van dolgedraaide massaoverreding, waar de manipulatiemiddelen zich hebben vermenigvuldigd, een wereld van *dark ads*, psychologische oorlogvoering, hacks, bots, zachte feiten, *deep fakes*, nepnieuws, risis, Poetin, trollen, Trump...

Veertig jaar na mijn vaders detentie en ondervraging volg ik ineens een heel vaag spoor van de reis van mijn ouders, zij het zonder hun moed, zonder risico of zekerheid. Terwijl ik dit schrijf, leid ik – en dat is mogelijk niet meer het geval wanneer je het leest gezien de economische onrust – een programma op een instituut van een Londense universiteit dat onderzoek doet naar moderne beïnvloedingscampagnes, die je losjes ‘propaganda’ zou kunnen noemen, een term die qua interpretatie zo beladen en versplinterd is – sommigen noemen het bedrog, anderen de neutrale activiteit van verspreiding – dat ik deze niet gebruik.

Hier moet ik aan toevoegen dat ik geen academicus ben en dat dit geen academisch werk is. Ik ben een afvallige televisieproducent en hoewel ik nog altijd artikelen schrijf en af en toe een radioprogramma presenteer, betrap ik mezelf erop dat ik mijn oude mediawereld nu dikwijls achterdochtig bekijk en zo nu en dan vol afschuw vaststel wat we hebben aangericht. Bij mijn onderzoek ontmoet ik Twitter-revolutionairen en pop-up-populisten, trollen en elfen, visionairs van ‘gedragsverandering’ en charlatans van informatieoorlogen, jihadistische fanboys, aanhangers van de identitaire beweging, metapolitici, waarheidspolitie en *bot herders*. Vervolgens neem ik alles wat ik te weten ben

gekomen mee terug naar de achthoekige, betonnen toren waarin mijn kantoor tijdelijk is ondergebracht en maak er begrijpelijke *Conclusies en aanbevelingen* van voor keurig geformatteerde rapporten en PowerPoint-presentaties, die een diagnose stellen over de vloed aan desinformatie, ‘nepnieuws’, ‘informatieoorlogen’ en de ‘oorlog tegen informatie’, en remedies voorstellen om dat tij te keren.

Remedies voor wat? De keurige bullets in mijn rapporten veronderstellen dat er werkelijk een samenhangend systeem is dat hersteld kan worden, dat de implementatie van een paar technische aanbevelingen in nieuwe informatietechnologieën alles kan repareren. Maar de problemen gaan veel dieper. Wanneer ik mijn bevindingen presenteer, als onderdeel van mijn dagelijkse werk, aan vertegenwoordigers van de tanende liberaal-democratische wereldorde, die voor een niet gering deel is ontstaan door de conflicten uit de Koude Oorlog, valt het me op hoezeer zij verdwaald lijken te zijn. Politici weten niet meer waar hun partij voor staat, bureaucraten weten niet meer waar de macht zich bevindt. Stichtingen van miljardairs pleiten voor een ‘open samenleving’ die ze niet meer precies kunnen definiëren. Grote woorden die ooit zwanger leken van betekenis, woorden waar vorige generaties hun leven voor wilden opofferen – ‘democratie’ en ‘vrijheid’, ‘Europa’ en ‘het Westen’ – zijn dermate grondig door het leven ingehaald dat ze als lege doppen in mijn handen zijn, waar het laatste beetje warmte en licht uit wegstroomt, of als computerbestanden waarvan we het wachtwoord zijn vergeten waardoor we er niet meer bij kunnen.

Zelfs de taal die we gebruiken om onszelf te beschrijven – ‘links’ en ‘rechts’, ‘progressief’ en ‘conservatief’ – is bijna betekenisloos geworden. En het zijn niet alleen conflicten of verkiezingen waarbij dit speelt. Ik zie mensen die ik al mijn hele leven ken van me wegglijden op sociale media, waar ze samenzweringen reposten uit bronnen waarvan ik nog nooit heb gehoord. Onderstromen op

internet verdelen hele families, alsof we elkaar nooit echt hebben gekend, alsof de algoritmes meer over ons weten dan wijzelf, alsof we subgroepen van onze eigen data aan het worden zijn, alsof die data onze relaties en identiteit met hun eigen logica aan het herordenen zijn, of misschien om de belangen te dienen van iemand die we niet eens kunnen zien. De imposante werktuigen van de oude media – de kathodestraalbuizen van radio's en televisies, de ruggen van boeken en de drukpersen van kranten, die identiteit en betekenis bevatten en bepaalden wie we waren en hoe we met elkaar spraken, hoe we de wereld uitlegden aan onze kinderen, hoe we ons tot ons verleden verhielden, hoe we nieuws en meningen definieerden, satire en ernst, goed en fout, waar, onwaar, echt, onecht – deze werktuigen zitten vol scheuren en barsten, waardoor de oude patronen van hoe wat zich verhoudt tot wie, wie met wie spreekt, en hoe, worden doorbroken. Alle proporties worden uitvergroot, kleiner gemaakt, vervormd, zodat we in desoriënterende spiralen belanden waar woorden hun door iedereen gedeelde betekenis verliezen. In Odessa, Manilla, Mexico-Stad en New Jersey hoor ik dezelfde uitspraken: 'Er is zoveel informatie, desinformatie, zoveel van alles dat ik niet meer weet wat waar is.' Heel vaak hoor ik de uitspraak: 'Ik heb het gevoel dat de wereld onder mijn voeten beweegt.' Ik betrap mezelf op de gedachte: ik heb het gevoel dat alles wat ik solide achtte, nu onvast, vloeibaar is.

In dit boek onderzoek ik de wrakstukken, welke vonken van betekenis er nog uit gered kunnen worden, oprijzend uit de dompige hoeken van het internet waar trollen hun slachtoffers folteren. Ik behandel de disputen over de verhalen die onze samenlevingen verklaren en probeer uiteindelijk te begrijpen hoe we onszelf definiëren.

Deel 1 brengt ons van de Filipijnen naar de Finse Golf, waar we leren hoe je mensen met nieuwe informatie-instrumenten kapot kunt maken, op een subtielere manier dan de aanpak van de KGB.

Deel 2 gaat van het westen van de Balkan naar Latijns-Amerika en de Europese Unie, waar we kennismaken met nieuwe manieren om complete verzetsbewegingen en hun mythologie te breken.

Deel 3 onderzoekt hoe het ene land een ander land haast zonder het te beroeren kan vernietigen, waardoor het verschil tussen oorlog en vrede, ‘binnenlands’ en ‘internationaal’ vervaagt, en waar het gevaarlijkste element het concept ‘informatieoorlog’ zelf zou kunnen zijn.

Deel 4 onderzoekt in hoeverre de roep om feitelijke politiek afhangt van een bepaalde opvatting over vooruitgang en de toekomst, en hoe de ineenstorting van die opvatting van de toekomst de mogelijkheden van massamoord en misbruik juist heeft vergroot.

In deel 5 voer ik aan dat politiek in deze veranderlijkheid een gevecht wordt om de vorming van identiteit te beheersen. Iedereen, van religieuze extremisten tot pop-uppopulisten, wil nieuwe versies van ‘het volk’ creëren – zelfs in Groot-Brittannië, een land waar de identiteit altijd zo onveranderlijk leek.

In deel 6 kijk ik naar de toekomst in China en in Tsjernivtsi.

In het hele boek reis ik, soms door de ruimte, maar niet altijd. De fysieke en politieke kaarten waarop continenten, landen en oceanen staan aangegeven, de kaarten waarmee ik ben opgegroeid, zijn mogelijk minder belangrijk dan de nieuwe kaarten met informatiestromen. Deze ‘netwerkkarten’ worden gemaakt door datawetenschappers. Zij noemen dat proces ‘zichtbaar maken’. Je neemt een trefwoord, een boodschap, een verhaal en gooit het in de eeuwig groeiende poel van alle data van de wereld. De datawetenschapper maakt de mensen, mediakanalen, accounts op sociale media, bots, trollen en cyborgs zichtbaar die vernoemde trefwoorden, verhalen en boodschappen verspreiden of erop reageren.

Deze netwerkkarten, die doen denken aan schimmelvelden of foto’s van verre sterrenstelsels, laten zien hoe ouderwets onze

geografische definities zijn, want ze onthullen onverwachte constellaties waar een persoon van waar dan ook iedereen kan beïnvloeden. Russische hackers plaatsen advertenties voor hoeren in Dubai naast anime-memes die extreemrechtse partijen in Duitsland ondersteunen. Tijdens rellen in Istanboel leidt een ‘gewortelde wereldburger’ vanuit zijn huis in Schotland activisten weg van de politie tijdens rellen. Achter een link naar iPhones gaat publiciteit van ISIS schuil...

Rusland, met zijn squadrons binnen de sociale media, spookt rond op deze kaarten. Niet omdat het de mogendheid is die nog altijd hemel en aarde kan bewegen zoals tijdens de Koude Oorlog, maar omdat de heersers in het Kremlin bijzonder bekwaam zijn in spelementen van deze nieuwe tijd, of er tenminste heel goed in slagen anderen te laten vertellen hoe goed ze zijn, wat misschien wel de grootste kunst is. Dit is niet geheel toevallig, zoals ik zal uitleggen: juist omdat ze de Koude Oorlog hadden verloren, pasten Russische spindoctors en mediamanipulators zich sneller aan de nieuwe wereld aan dan wie ook in wat ooit ‘het Westen’ werd genoemd. Tussen 2001 en 2010 woonde ik in Moskou, en daar zag ik van dichtbij dezelfde controletactiek en dezelfde ziekteleer in de publieke opinie die sindsdien overal zijn opgekomen.

Dit boek houdt zich bezig met informatiestromen en maakt een reis door netwerken en landen, maar het kijkt ook terug in de tijd, naar het verhaal van mijn ouders, naar de Koude Oorlog. Het is geen familiegeschiedenis als zodanig. Ik houd me veeleer bezig met de vraag waar het verhaal van mijn familie kruist met mijn onderwerp. Dat doe ik onder andere om te zien hoe de idealen van het verleden in het heden uiteen zijn gespat en of er nog iets uit af te leiden valt. Als de hele wereld woelt, kijk ik instinctief terug, op zoek naar een verband met het verleden om zo een manier te ontdekken om over de toekomst te denken.

Maar terwijl ik onderzoek deed en schreef aan deze delen van mijn familiegeschiedenis, viel me iets anders op: de mate waarin

onze privégedachten, creatieve impulsen en eigenwaarde worden gevormd door informatiekrachten die groter zijn dan wijzelf. Als er één ding is waarvan ik doordrongen raakte toen ik de planken in de spiraalvormige bibliotheek van mijn universiteit afspeurde, dan is het dat je verder moet kijken dan alleen 'nieuws' en 'politiek' en ook moet nadenken over poëzie, het onderwijs, de taal van de bureaucratie en ontspanning om, in de woorden van de Franse filosoof Jacques Ellul, de 'vorming van menselijke attitudes' te begrijpen. Bij mijn familie is dit proces soms duidelijker, omdat de drama's en scheuren van ons leven het gemakkelijker maken te zien waar die informatiekrachten, als reusachtige weersystemen, beginnen en eindigen.



## Deel 1: Trollestenen

Vrijheid van meningsuiting versus censuur was een van de duidelijkere confrontaties van de twintigste eeuw. Vrijheid van meningsuiting leek na de Koude Oorlog op veel plaatsen als overwinnaar uit de bus te zijn gekomen. Maar stel dat de machtigen van deze wereld ‘informatieoverdaad’ gebruiken om nieuwe manieren te bedenken om je te ringeloren, de idealen van vrijheid van meningsuiting omdraaien om afwijkende meningen te onderdrukken, terwijl ze altijd anoniem genoeg blijven om het te kunnen ontkennen. Wat dan?



## De architectuur van desinformatie

Neem de Filipijnen. In 1977, toen mijn ouders de geneugten van de KGB ondervonden, stonden de Filipijnen onder bewind van kolonel Ferdinand Marcos, een militaire dictator die werd gesteund door de Verenigde Staten. Onder zijn regime, zo leert mij een kort onderzoek op de website van Amnesty International, werden 3257 politieke gevangenen vermoord, 35.000 gemarteld en 70.000 gevangengezet. Marcos koesterde een zeer theatrale filosofie omtrent de rol van foltering bij de pacificatie van de samenleving. In plaats van gewoon te 'verdwijnen', werd 77 procent van die doden langs de kant van de weg tentoongesteld als waarschuwing voor anderen. Bij slachtoffers werden de hersenen bijvoorbeeld verwijderd waarna in hun lege schedel hun ondergoed werd gepropt. Of ze waren in stukken gehakt, zodat mensen op weg naar de markt het ene na het andere lichaamsdeel tegenkwamen.

Marcos' regime viel in 1986 na massademonstraties, omdat de Verenigde Staten hem niet langer steunden en delen van het leger overliepen. Er gingen miljoenen mensen de straat op. Het moest een nieuw begin betekenen: geen corruptie meer, geen mensenrechtenschendingen meer. Marcos werd verbannen en sleet zijn laatste jaren op Hawaii.

Tegenwoordig begroet Manilla je met plotse walmen van rotte vis en geuren van popcorn, vlagen van rioolwater en braadolie, waardoor je op de stoep staat te kokhalzen. ‘Stoep’ is eigenlijk niet het juiste woord. Daar zijn er maar weinig van, in de betekenis van brede wandelwegen waar je kunt kuieren. In plaats daarvan zijn er smalle richels langs de rand van winkelcentra en wolkenkrabbers, waar je naast de verkeerslava moeizaam vooruitkomt. Tussen de winkelcentra valt de stad in diepe troggen met sloppenwijken. ’s Nachts slapen daar de daklozen, verpakt in zilverfolie waar hun voeten uit steken, neergeploft in steegjes tussen cafés die adverteren met bokswedstrijden tussen lilliputters, en karaokebars waar je groepjes meisjes kunt inhuren, in jurkjes zo strak dat ze als een tang om hun dijen spannen, om Koreaanse popliedjes mee te zingen.

Overdag baan je je een weg door de ruimten tussen winkelcentrum, sloppenwijk en wolkenkrabber over netwerken van drukke, smalle wandelwegen die in de lucht hangen en tussen de ongelijkvloerse autowegen door slingeren. Je moet bukken om je hoofd niet te stoten tegen de pijlers van fly-overs, krimpt ineen onder het getoeter en de sirenes daarbeneden, waarna je ineens op ooghoogte staat met een schommelende trein of oog in oog met de foto van een spam etende vrouw op een van de reusachtige reclamebillboards. Die billboards zie je overal, want ze scheiden de sloppenwijken van de wolkenkrabbers. Tussen 1898 en 1946 vielen de Filipijnen onder Amerikaans bestuur (behalve tijdens de Japanse bezetting tussen 1942 en 1945). Sindsdien zijn hier Amerikaanse marinebases en geldt Amerikaans legervoedsel als een lekkernij. Op een van de posters voert een blije huisvrouw haar knappe man stukjes tonijn uit blik. Ergens anders hangt een afbeelding van een druipende gebraden ham boven een dampende rivier met zwemmende straatkinderen. Achter hen flitst een elektrisch signaal ‘Jezus redt’. Dit is een katholiek land: aan de vijftig Amerikaanse jaren ging driehonderd jaar Spaans kolonialisme vooraf (‘We hebben driehonderd jaar de kerk en vijftig

jaar Hollywood gehad,' zeggen Filipijnen gekserend). In de winkelcentra zijn kerken waarin je een mis kunt bijwonen en er zijn bewakers om de armen buiten te houden. De stad telt 22 miljoen inwoners die nauwelijks weet hebben van gemeenschappelijke publieke ruimte. De winkelcentra zijn geparfumeerd met overweldigende luchtverfrissers: lavendel in de goedkopere met hun zeeën aan fastfooduitbaters, een lichte citroengeur in de meer verfijnde. Hierdoor doen ze denken aan een toilet, zodat je nooit afkomt van de latrinegeuren, of het nu de riolering buiten is of de lucht in de winkelcentra.

De selfies beginnen je al snel op te vallen. Iedereen doet het: de bezwete man met vette slippers achter het stuur van de openbare bus, een metalen blik, de Chinese meisjes die in de winkelcentra op hun cocktails zitten te wachten. Het gebruik van selfies is in de Filipijnen het hoogste ter wereld, het gebruik van sociale media per hoofd van de bevolking is er het hoogste ter wereld en er worden de meeste sms'jes verstuurd. Volgens sommigen komt dit door het belang van familie en persoonlijke connecties als manier om het hoofd boven water te houden bij zo'n slecht functionerende overheid. De selfies zijn evenmin per se narcistisch: mensen wier gezicht je kunt zien, vertrouw je.

En met de opkomst van sociale media zijn de Filipijnen een hoofdstad voor een nieuw soort manipulatie in het digitale tijdperk geworden.

Ik tref 'P' in een van de oasen van winkelcentra naast de wolkenkrabbers met hemelsblauwe ramen. Hij zegt dat ik zijn naam niet mag gebruiken, maar je voelt zijn vertwijfeling; hij snakt naar erkenning voor de campagnes waarvoor hij de eer niet kan opstrijken. Hij is begin twintig, gekleed alsof hij lid is van een Koreaanse boyband, en zijn onophoudelijke opwinding verandert nauwelijks, of hij nu praat over een president die moet worden gekozen of vertelt dat zijn Instagramaccount een blauw vinkje vertoont (dat status aangeeft).

‘Ik word gelukkig als ik de mensen kan sturen. Misschien is dat slecht. Het geeft mijn ego voldoening, iets diepers in mij... het is alsof je een god wordt in het digitale gedeelte,’ roept hij uit. Maar het klinkt niet griezelig, meer als iemand die de rol speelt van de slechterik in een muzikale klucht.

Hij begon zijn online loopbaan op zijn vijftiende, toen hij een anonieme webpagina creëerde die mensen aanmoedigde over hun liefdeservaringen te vertellen. ‘Vertel me over je ergste breuk,’ vroeg hij bijvoorbeeld. ‘Wat was je geilste afspraakje?’ Hij laat me een van zijn Facebookgroepen zien: meer dan drie miljoen leden.

Toen hij nog op school zat, vormde hij nieuwe groepen, elk met een ander profiel: eentje was bijvoorbeeld gewijd aan blijdschap, een andere aan mentale kracht. Hij was nog maar zestien toen hij werd benaderd door bedrijven die hem vroegen stiekem hun producten te vermelden. Hij verbeterde zijn techniek. Hij liet bijvoorbeeld een community een week lang over ‘liefde’ praten, om wie ze het meeste gaven. Vervolgens bracht hij de conversatie op angst om je dierbaren, de angst iemand te verliezen. Vervolgens voegde hij een product toe: neem dit geneesmiddel, dan zullen je dierbaren langer leven.

Hij beweert dat hij op zijn twintigste verspreid over alle platforms vijftien miljoen volgers had. De bescheiden, eenvoudige jongen uit de provincie kon zich ineens zijn eigen appartement in een wolkenkrabber in Manilla veroorloven.

Na de reclame was de politiek zijn volgende uitdaging. Het doel van de politieke pr was op dat moment om journalisten zo ver te krijgen dat ze schreven wat jij wilde. Stel dat je door middel van sociale media het hele gesprek kon vormgeven, wat dan?

Hij stelde zijn aanpak voor aan diverse partijen, maar de enige kandidaat die met P. in zee wilde gaan was Rodrigo Duterte, een buitenstaander die sociale media beschouwde als een nieuwe route naar de overwinning. Een van de belangrijkste speerpunten van Duterte als kandidaat was een einde te maken aan drugs-

criminaliteit. Hij pochte zelfs dat hij als burgemeester van Davao City, in het diepe zuiden van het land, rondreed op een motor en drugshandelaars doodschoot. P. zat in die tijd al op de universiteit, waar hij colleges bijwoonde over het 'Little Albert'-experiment uit de jaren twintig, waarbij een peuter telkens als hij een witte rat zag, werd blootgesteld aan griezelige geluiden, zodat hij bang werd voor alle harige dieren.<sup>2</sup>

Eerst creëerde hij een reeks Facebookgroepen in diverse steden. Die waren nog heel onschuldig, niet meer dan discussiepanels over wat er speelde in de stad. De kunst was ze in het lokale dialect te schrijven, waarvan er honderden zijn in de Filipijnen. Na een halfjaar telde elke groep ongeveer honderdduizend leden. Vervolgens begonnen de beheerders één lokaal misdaadverhaal per dag te plaatsen, elke dag, op het hoogtepunt van het internetverkeer. Die misdaadverhalen waren echt, maar P.'s mensen voegden er commentaren aan toe om het misdrijf in verband te brengen met drugs: 'De moordenaar schijnt een drugshandelaar te zijn', of 'Dit was het slachtoffer van een drugsverkoper.' Na een maand plaatsten ze twee verhalen per dag, een maand later drie per dag.

Drugscriminaliteit werd een belangrijk onderwerp, en Duterte ging aan de leiding in de peilingen. Volgens P. kreeg hij op dat moment ruzie met andere pr-mensen in het team en nam hij ontslag om zich bij een andere kandidaat aan te sluiten. Bij diens campagne draaide het om economische kracht in plaats van angst. P. beweert dat hij hem vijf procentpunt wist te laten stijgen, maar het was te laat om het tij te keren. Duterte werd tot president gekozen. Nu gaan allerlei pr-mensen er prat op Duterte te hebben geholpen, en dat irriteert hem.

Het lastige van een interview met mensen die in dit wereldje werken, is dat ze altijd geneigd zijn hun invloed op te blazen. Dat hoort bij het vak. 'Creëerde' P. Duterte? Natuurlijk niet. Er zijn ongetwijfeld talloze factoren geweest waardoor de gesprekken over drugscriminaliteit gingen, niet in de laatste plaats Dutertes

eigen uitspraken. En een einde maken aan drugscriminaliteit was evenmin Duterte's enige speerpunt: ik heb aanhangers van hem gesproken die zich aangesproken voelden door zijn imago als een provinciaal die streed tegen de elite in 'koninklijk Manilla' en het preutse establishment van de Katholieke Kerk. P.'s weergave van de digitale invloed strookt echter wel met enkele wetenschappelijke onderzoeken.

In 'Architects of Networked Disinformation' interviewden dr. Jonathan Corpus Ong van de University of Massachusetts en dr. Jason Cabañes van Leeds University gedurende een jaar de protagonisten van wat Ong Manilla's 'desinformatiearchitectuur' noemde, waarvan alle partijen van het land gebruikmaakten.<sup>3</sup> Bovenaan stonden de 'hoofdarchitecten' van het systeem, zoals hij ze noemde. Deze waren afkomstig van reclamebureaus en *pr-firma's*, woonden in chique appartementen in de wolkenkrabbers en beschreven hun werk in bijna mythische bewoordingen, waarbij ze zichzelf vergeleken met personages uit de succesvolle tv-serie *Game of Thrones* en videogames. 'Als je door de mand valt, is het met je gedaan,' zeiden ze tegen Ong. Ze waren er trots op dat ze met hun bescheiden achtergrond de top van hun beroepsgroep hadden bereikt. 'De desinformatiearchitect ontkent verantwoordelijkheid of betrokkenheid bij het grote publiek door in plaats daarvan een persoonlijk project van zelfredzaamheid te beschrijven,' concludeert Ong.

Onder de architecten stonden de 'influencers', online komieken die tegen betaling, tussen het posten van hun nieuwste grappen door, politici van de oppositie belachelijk maakten.

In de sloppenwijken van de desinformatiearchitectuur bevonden zich wat Ong noemde de 'beheerders van nepaccounts op het niveau van de gemeenschap': callcenters vol mensen die diensten van 24 uur draaiden, per uur werden betaald, waarbij één persoon tientallen persona's in sociale media bemande. Ze konden ofwel iemand zijn die wat extra geld nodig had (studenten of



verpleegkundigen bijvoorbeeld) ofwel campagnemedewerkers. Ong interviewde een beheerder, Rina, die gedwongen was dit werk te doen toen ze zich aansloot bij een campagne voor burgemeestersverkiezingen. Dat had ze gedaan uit idealisme. Op de universiteit had ze tot de besten van haar jaar behoord. Nu moest ze verscheidene online persoonlijkheden creëren (meisjes in bikini waren het meest succesvol), online vriendschappen sluiten, reclame maken voor haar kandidaat en de tegenstander zwartmaken. Rina schaamde zich. Ze had het gevoel dat ze zichzelf saboteerde, want ze haalde maar twintig Facebookvolgers binnen terwijl haar collega's er honderden binnenhengelden.

Het viel Ong op dat niemand, op welk niveau van deze bedrijfstak ook, zijn of haar activiteit omschreef als 'trolling' of het produceren van 'nepnieuws'. Iedereen had zijn of haar 'ontkenningstrategie': de architecten beklemtoonden dat het maar een bijverdienste was naast hun gewone pr-werk en dat het niet bepalend was voor wie ze waren, en ze stonden trouwens niet aan de leiding van de hele politieke campagne. De beheerders op het niveau van de gemeenschap zeiden dat de akelige, kwaadaardige commentaren door iemand anders werden geplaatst. Dit was in elk geval de architectuur van online invloed, die nog agressiever zou worden toen Duterte aan de macht kwam.

Duterte had plechtig beloofd zoveel drugshandelaars te vermoorden dat ze de vissen in de baai van Manilla zouden vetmesten en zei gekscherend dat hij zichzelf gratie zou verlenen. Hij pochte dat hij iemand had gedood vanwege een 'blik', dat het leven van drugsdealers in zijn ogen niets waard was. Vervolgens gingen burgerwachtgroepen en politiemensen op iedereen schieten die verdacht werd van banden met de drugshandel. Niemand weet precies hoeveel doden er zijn gevallen bij deze campagne. Mensenrechtenorganisaties schatten 12.000, politici uit de oppositie 20.000, de regering 4200. Op een gegeven moment werden er 33 mensen per dag gedood. Niemand controleerde of de slacht-

offers werkelijk schuldig waren en er waren talloze berichten dat na de moord drugs in de zak van het slachtoffer werden gestopt. Er werden ook 54 kinderen geëxecuteerd. In de steegjes in de sloppenwijken van Manilla lagen steeds meer lijken. Mannen op motoren reden langs en schoten mensen zonder pardon door het hoofd. De gevangenen werden zo vol als legbatterijen. Een politica die zich verzette tegen de moorden, senator Leila de Lima, moest ineens voor de rechter verschijnen: gevangengenomen drugsbazen getuigden dat zij bij hun handel betrokken was. De meute schreeuwde online om haar arrestatie. Ze werd opgesloten hangende een proces dat nooit begon: een gewetensgevangene volgens Amnesty International.<sup>4</sup> Toen de aartsbisschop van het land de moorden veroordeelde, keerde de meute zich tegen hem. Daarna waren de media aan de beurt: de zogenoemde ‘perstituee’ die het waagden de president te beschuldigen van moord.

En de perstituee die het meest belaagd werd door het regime was Maria Ressa, de baas van de nieuwswebsite Rappler. Dit was ironisch, want het waren Maria en Rappler geweest die ongewild Duterte in het zadel hadden geholpen.

### **#Arresteer MariaRessa!**

Nadat ik een tijdje met Maria had gepraat, merkte ik hoe ongemakkelijk ze het vond onderwerp te zijn van het verhaal. Ze was veel te beleefd om me dat recht in mijn gezicht te zeggen, maar het viel me op dat ze het interview steeds weg van haarzelf, richting het werk van haar journalisten stuurde, de tragedies van anderen. In haar carrière was zij altijd degene die verslag deed: eerst als hoofd van de CNN-afdelingen in Zuidoost-Azië, vervolgens als hoofd van het nieuws bij het grootste televisienetwerk van de Filipijnen en ten slotte als oprichter en CEO van Rappler. En nu was ik niet de enige die Maria interviewde in haar kantoor terwijl

zij probeerde een haastige lunch van sandwiches met pindakaas en sardientjes uit blik (een Filipijnse specialiteit) te nuttigen. Er waren ook documentairemakers van de Engelstalige versie van het Qatarese televisienetwerk Al Jazeera, die Maria volgden om haar strijd tegen Duterte en desinformatie vast te leggen.

De crew van Al Jazeera vroeg me of ze me mochten filmen terwijl ik Maria interviewde en terwijl ze met hun reusachtige camera's op hun hurken in de hoek gingen zitten, voelde ik me steeds minder op mijn gemak. Ook ik ben eraan gewend degene te zijn die observeert en monteert, en telkens als ik het onderwerp word van de inhoud van iemand anders, ben ik me maar al te zeer bewust van hoe ik naderhand gemonteerd en herschept kan worden. Toen ik nog documentaires produceerde, leerde ik degenen die een bijdrage leverden even het gevoel te geven belangrijk, waardevol, misschien een tikje onsterfelijk te zijn terwijl ik hen filmde, wetende dat ik het materiaal later bij de montage kon vormgeven. Het definitieve verhaal zou accuraat zijn, maar er gaapt maar al te vaak een pijnlijke kloof tussen iemands zelfbeeld en de manier waarop hij wordt geportretteerd, tussen de realiteit die bij de montage wordt gereconstrueerd, en de realiteit die de gefilmde persoon voor waar houdt. Die dag in Manilla troostte ik mezelf met de gedachte dat ik later de controle over het verhaal weer in handen kon nemen door te schrijven over de Al Jazeera-crew in het boek dat je nu aan het lezen bent.

Daar zaten we dan, een groepje journalisten die een andere journalist filmt die een derde min of meer interviewt. De taak van journalisten is verslag te doen van informatie over de realiteit, wie, wat, waar, hoe en waarom. Maar tegenwoordig draait het om de informatie zelf, zoals Maria's eigen verhaal liet zien.

Maria kwam oorspronkelijk uit Manilla, maar op haar tiende was haar moeder met het gezin naar de Verenigde Staten gegaan, waar Maria het kleinste, bruinste meisje was in Elizabeth, New Jersey, en voorlijk genoeg om als eerste van het gezin te gaan

studeren (Princeton). Ze keerde in 1986 terug naar de Filipijnen met een Fulbright-beurs om politiek theater te gaan studeren. Daar ontdekte ze dat ze midden in een revolutie tegen Marcos was beland en dat het grootste politieke drama zich op straat afspeelde. Ze ging bij CNN werken toen dit nog maar een kleine Amerikaanse kabelzender was die ervan droomde het eerste mondiale nieuwsnetwerk te worden. Bij CNN was de verslaggever in beeld de belangrijkste, degene die besloot over welke verhalen verslag werd gedaan, wanneer en hoe. Maria ambieerde die invloed, maar ze vond het niet prettig voor de camera te staan, niet in de laatste plaats omdat ze haar hele leven last had gehad van eczeem, waardoor ze allerlei make-up en cameratrucjes moest gebruiken om dit te verhullen. De camera was echter verliefd op Maria: haar bescheidenheid en bijna puppyachtige enthousiasme, haar grote ogen die een en al nieuwsgierigheid uitstraalden.

Maria werd het gezicht van CNN in de regio en deed verslag van de Zuidoost-Aziatische 'democratisering' in de jaren negentig, toen na Marcos het ene na het andere autoritaire regime viel. Het was verleidelijk dat allemaal te bekijken door de lens van de zege in de Koude Oorlog, zoals menigeen deed, als een rechtlijnig verhaal over zich immer verspreidende vrijheid, dat door elke nieuwe politieke wending leek te worden bevestigd. De aanslagen van 11 september 2001 verbrijzelden dat simplistische verhaal.

Maria was minder verbaasd. Zij sprak vloeiend de lokale dialecten en wist hoe weinig de nog altijd arme dorpen en sloppenwijken baat hadden bij de 'democratie'. Wanneer zij rekruten van al-Qaida en hun familie interviewde, viel het haar op hoe gewoon hun achtergrond was, hoe de meesten van hen oorspronkelijk amper weet hadden van fundamentalistische zuiverheid. De kunst van Osama bin Laden was dat hij de sterk verschillende grieven van sterk verschillende groepen op één hoop gooide en hun de illusie gaf dat ze een betere wereld zouden kunnen creëren als ze zich wereldwijd verenigden, als ze de ongelovigen maar uit de weg

konden ruimen. In 2005 ging Maria weg bij CNN. Achteraf beseft ze dat het net op tijd was. Het netwerk was aan het veranderen, de verslaggevers moesten hun gevoelens onder woorden brengen in plaats van gewoon de feiten te rapporteren, het streven naar winst werd steeds obsessiever. Maria wilde onderzoek doen naar terroristen, niet een hoofdrol spelen in een realityshowversie van het nieuws.

Op 9 juni 2008 werd Maria, die toen leiding gaf aan de nieuwsafdeling van het grootste Filipijnse televisienetwerk, 's ochtends vroeg gewekt door haar sterverslaggever, Ces Drilon: 'Maria, het is helemaal mijn eigen fout... we zijn ontvoerd. En ze willen geld.' Drilon had ondanks Maria's verbod geprobeerd een interview te krijgen met islamistische opstandelingen, en ze was, samen met twee cameramensen, ontvoerd door Abu Sayyaf, een afdeling van al-Qaida.

Maria was tien dagen lang dag en nacht bezig met de coördinatie van de reddingsoperatie, die eindigde toen Drilons familie genoeg geld had weten te verzamelen om aan de eisen van de ontvoerders te voldoen.

Nadat de gijzelaars waren vrijgelaten, deed Maria onderzoek naar de identiteit van de ontvoerders. Ze ontdekte dat ze via drie verschillende niveaus aan Bin Laden gerelateerd waren. Dat paste binnen een patroon dat ze al had waargenomen sinds ze was gaan onderzoeken hoe al-Qaida was uitgebreid van Afghanistan naar Zuidoost-Azië. Ideologieën verspreiden zich via netwerken, en je trouw eraan was afhankelijk van je positie binnen het web. Je moest de onderlinge banden tussen mensen begrijpen en niet alleen maar de ideeën en sociaaleconomische factoren bestuderen om te begrijpen waarom en hoe de ideologie van al-Qaida zich verspreidde. Dezelfde mengelmoes van persoonlijke en sociale kwesties kon zich totaal anders uiten als ze in contact kwamen met een ander netwerk. En Maria beseftte dat deze fysieke netwerken snel werden vervangen door sociale media.